

Lorestan University

Explaining the Contexts and Process of the Expansion of Shiism in Isfahan during the Early Islamic Centuries

Arman Forouhi

Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran.
Email: A.Forouhi@meybod.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 24 September 2025

Received in revised form 24 November 2025

Accepted 03 January 2026

Available online 13 January 2026

Keywords:

Islam,
Shiism,
Isfahan,
Partisans,
Alids

ABSTRACT

Objective: To examine the historical roots of the presence of Shiism and how it spread in the city of Isfahan during the early Islamic centuries, and to identify the impact of the process of Imam al-Rida's (AS) arrival in Iran and the subsequent migration of Alawids to this city and the increased inclination toward the Ahl al-Bayt (AS).

Method: This inquiry, employing a descriptive-analytical approach and relying on library sources, will examine and analyze historical accounts concerning the status of Shiism in Isfahan during the early Islamic centuries.

Results: The results of the research indicate that Shiism existed in Isfahan despite the relatively dominant anti-Shii (Nasibi) atmosphere. The undisputed dominance of the Umayyads and their subordinate governors prevented the establishment and continuation of Shii inclinations in Isfahan. Nevertheless, the migration of sayyids to Iran, the establishment of Shii governors in Isfahan by Imam Ali (AS), Mukhtar al-Thaqafi, and Abd Allah ibn Mu'awiyah, as well as the presence of Shii scholars and learned men, were influential in the spread of Shiism in this region and led to the result that in the early centuries, Shiis, as a minority, played a role in the political and social transformations of this land.

Conclusion: Although Isfahan was predominantly known as a Sunni city in the early Islamic centuries, there were signs of the presence and activity of Shiis there. Extensive Umayyad propaganda and then the dominance of Sunni schools of thought created an anti-Shii atmosphere and enmity toward the Ahl al-Bayt (AS). However, the presence of Imam al-Rida (AS), the migration of sayyids and Alawids to Iran, gradually prepared the ground for the people of Isfahan to become acquainted with Shiism, and eventually this city, relying on its Shii heritage from the early Islamic centuries, became one of the solid bastions of Shiism in later periods.

Cite this article: Forouhi, A. (2026). Explaining the Contexts and Process of the Expansion of Shiism in Isfahan during the Early Islamic Centuries. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (Special Issue), 1-16.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2044093.1077>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2044093.1077>

Introduction

The advent of Islam in Iran is considered one of the most significant historical events for the Iranian territory. Isfahan held an important position in the late Sasanian era prior to the advent of Islam in Iran. Isfahan, in the Jibal region, was among the first cities to be conquered upon the arrival of the Arabs. Over time, Islam came to be accepted as the new religion by the inhabitants of Isfahan. The conquest of Isfahan provided a suitable ground for the presence of Arab tribes in this region. From the time of the conquest of Isfahan, the Rightly Guided Caliphs consistently dispatched governors to administer the city. Among the significant events that took place during the time of Imam Ali (AS) was the construction of the first grand mosque, known as Masjid al-Khashinan, by Abu Khunas, the freed slave of Umar ibn al-Khattab. During the period of Imam Ali (AS), the arrival of the caliph's agents to various regions, including Isfahan, contributed to the spread of Shiism. They brought with them Shii thought and played a role in fostering the people's interest in the Ahl al-Bayt (the Prophet's household), and their presence marked the beginning of the term Shia being raised, albeit in a simple and ordinary manner, in the city of Isfahan. The most important figures who planted the seeds of Shiism in Isfahan during the period of Ali (AS) were Yazid ibn Qays al-Arhabi, Mukhnaf ibn Sulaym al-Azdi, Umar ibn Salama, and others.

Method

This research, employing a descriptive-analytical approach and relying on library sources, will examine and analyze historical accounts concerning the status of Shiism in Isfahan during the early Islamic centuries.

Results

A considerable number of the noble Companions of the Prophet (PBUH) and the Imams (AS) were from Isfahan, and they provided the groundwork for the spread of Shii teachings during their time. The first Muslim Iranian and the first Companion of the Prophet (PBUH) was Salman al-Farsi, born in Jayy, Isfahan. Ummah al-Farsiyyah was another Companion of the Prophet (PBUH) whose birthplace has been recorded as Isfahan. The arrival of Malik al-Ashtar al-Nakha'i in Isfahan is mentioned in the book *Dhikr Akhbar Asbahan*, noting that Malik al-Ashtar was in Isfahan during the caliphate of Ali ibn Abi Talib. Other Shii figures who lived in Isfahan for a period include the prominent poet of Arab and Islamic history, Qays ibn Abd Allah ibn Ka'b, nicknamed al-Nabighah al-Ja'di, and Abd Allah ibn Muhammad al-Kanani, known as Abu al-Walid, who is renowned in history as a memorizer of hadith. Isma'il ibn Abd al-Rahman, Hammad ibn Abi Sulayman, Ibn Qutaybah, Abu al-Hasan al-Asbahani, Idris ibn Abd Allah al-Isfahani, Muhammad ibn Sulayman al-Isfahani, Uthman al-Isfahani, Nafi' ibn Abd al-Rahman, Ibrahim ibn Shaybah al-Isfahani, Muhammad ibn Mandah, Abd al-Rahman al-Isfahani, Abd Allah ibn Muhammad ibn Isfahaniyya, Abu al-Hasan ibn Muhammad ibn Shirah al-Isfahani, and Ahmad ibn Muhammad ibn Sayyar al-Isfahani were among the Companions of the Imams (AS) from Isfahan.

The Umayyad agents in the cities engaged in intense propaganda against the Commander of the Faithful and the Alawids; however, the impact of this propaganda in Isfahan was greater than in other cities, to the extent that for centuries afterward, it was referred to in sources as a city of the Nasibis (enemies of the Ahl al-Bayt). The oppressive conduct and racial prejudice of the caliphs and governors of the Umayyads had created grounds for discontent and opposition to the government, particularly among non-Arab peoples and nations, including the Iranians. Consequently, Alawid uprisings intensified during the Umayyad period. Mukhtar al-Thaqafi, in pursuit of the killers of Imam Husayn (AS), received substantial funds from Iraq, Jibal, Isfahan, Rayy, Azerbaijan, and the Jazirah. The domain of his Shii rule also extended over Kufa, Basra, Rayy, Khurasan, Nahavand, the environs of Isfahan, and Azerbaijan. He also appointed Yazid ibn Mu'awiyah al-Bajali over Isfahan, Qom, and their surrounding areas. Said ibn Jubayr al-Asadi, one of the Followers (Tabi'un) and Shiis of the Commander of the Faithful (AS), and a jurist, reciter, and exegete of the Qur'an, entered Isfahan around the year 82 AH. During two years of residence in the Kunbulan quarter, he disseminated hadith and expanded Shii teachings in the Masjid al-Juljulah ibn Tamimi. The uprising of Abd Allah ibn Mu'awiyah in the late Umayyad period, after being defeated in Kufa, fled to Iran and managed to gain control over Hamadan, Isfahan, and Rayy. Even after establishing himself in Isfahan, he appointed individuals to govern various regions.

The growth of Shiism in the third century was remarkable due to the arrival of Imam al-Rida (AS) in Khurasan, the establishment of the Alawid state in Tabaristan, and the increased migration of sayyids to Iran, and this century can be called the century of Shiism in Iran. Isfahan was also influenced by this atmosphere, and favorable conditions were provided for the flourishing of Shiis in social arenas. The selection of Isfahan as the capital by the Buyid amirs, as well as their practical emphasis on tolerance and coexistence among all religions and Islamic sects, caused the situation of Shiis to thrive.

The reasons for the lack of inclination of the people of Isfahan toward the Ahl al-Bayt and their tendency to confront Shiis are as follows:

- The governance of Isfahan was in the hands of appointees of the Umayyad and Abbasid caliphs, who had no peaceful relationship with Shiism.
- The existence of Shii centers such as Qom adjacent to Isfahan, where any Shii individual would prefer to choose Qom for residence rather than settle as a minority in a Sunni city.
- The presence of certain Arab tribes in Isfahan that were opposed to Shiism, such as the Banu Dibbah, who came to Isfahan after their defeat in the Battle of the Camel.
- The absence of a Shii government in that region, which caused the people of Isfahan to lean toward Sunni Islam.
- The influence of the Hanbali school in this region, which was vehemently opposed to Shiism.
- The creation of an anti-Shii atmosphere in Isfahan through extensive Umayyad propaganda.

Conclusion

The history of Isfahan in the early Islamic centuries presents conflicting information in sources regarding religion and how Shiism entered the city. The entry and spread of Shiism in Isfahan

suffer from inconsistency in the sources; some sources, despite the presence of noble Companions of the Prophet (PBUH) and the Imams (AS) in Isfahan, have introduced it as a city that was incompatible with Shiism due to the prolonged presence of the Umayyads in the political structure of that period. The arrival of great Shii figures in Isfahan on the one hand, and the subsequent inclination of the people of Isfahan on the other, have prevented historians from reaching an acceptable consensus in this regard.

The creation of an anti-Shii atmosphere in Isfahan through extensive Umayyad propaganda in this region caused a distorted image of the Ahl al-Bayt to be portrayed in Isfahan, and the people of Isfahan came to believe that enmity toward the Ahl al-Bayt and the Alawids, and especially toward Imam Ali (AS), was a pillar of their religion. After the fall of the Umayyad state, this trend continued due to the dominance of the Hanbali and Thawri schools, which inherently carried hostility toward the Ahl al-Bayt. With the migration of Imam al-Rida (AS) and, following him, the sayyids and Alawids to Iran, the ground was prepared for the people of Isfahan to become more and more deeply acquainted with Shiism and the Ahl al-Bayt (AS). Over time, the inclination toward Shii beliefs deepened, and the intellectual-theoretical groundwork was laid for transforming this city into a bastion of Shiism for later historical periods, namely the Buyids and the Safavids.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

تبیین زمینه‌ها و روند گسترش تشیع در اصفهان در قرون نخستین هجری

آرمان فروهی

استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: A.Forouhi@meybod.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: بررسی ریشه‌های تاریخی حضور تشیع و چگونگی گسترش آن در شهر اصفهان در قرون نخستین هجری و شناسایی تأثیر روند حضور امام رضا (ع) در ایران و در پی آن مهاجرت علویان به این شهر و افزایش گرایش به اهل بیت (ع).
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳	روش پژوهش: این جستار با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به بررسی و تحلیل گزاره‌های تاریخی در ارتباط با وضعیت تشیع در اصفهان در طی قرون اولیه هجری خواهد پرداخت. یافته‌ها: نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که تشیع در اصفهان با وجود فضای مسلط نسبی ناصبی‌گری وجود داشته است. سیطره بلامنازع امویان و حاکمان دست‌نشانده آنها مانع ایجاد و تداوم گرایش‌های شیعی در اصفهان شد. با این وجود، مهاجرت سادات به ایران، استقرار حاکمان شیعی در اصفهان از سوی حضرت علی (ع)، مختار ثقفی و عبدالله بن معاویه و حضور دانشمندان شیعی و علما در گسترش تشیع در این منطقه اثرگذار بوده و منجر به آن شده است که در سده‌های اولیه شیعیان به صورت اقلیتی در دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی این دیار نقش آفرینی کنند.
کلیدواژه‌ها: اسلام، تشیع، اصفهان، علویان	نتیجه‌گیری: اگرچه اصفهان در سده‌های نخستین اسلامی شهری غالباً سنی‌مذهب شناخته می‌شد، نشانه‌هایی از حضور و فعالیت شیعیان در آن وجود داشت. تبلیغات گسترده اموی و سپس سیطره مذاهب اهل سنت، فضایی ضدشیعی و دشمنی با اهل بیت (ع) پدید آورد. اما حضور امام رضا(ع)، مهاجرت سادات و علویان در ایران، به تدریج زمینه‌آشنایی مردم اصفهان با تشیع را فراهم کرد و سرانجام این شهر با تکیه بر میراث شیعی قرون اولیه هجری خود، در ادوار بعدی به یکی از پایگاه‌های مستحکم تشیع تبدیل شد.

استناد: فروهی، آرمان. (۱۴۰۴). تبیین زمینه‌ها و روند گسترش تشیع در اصفهان در قرون نخستین هجری. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*,

(ویژه نامه) ۴، ۱-۱۶. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2044093.1077>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2044093.1077>

مقدمه

ورود اسلام به ایران از مهم ترین حوادث تاریخی برای سرزمین ایران به شمار می رود. اصفهان در قبل از ورود اسلام به ایران جایگاه مهمی در اواخر عصر ساسانی داشته است. اصفهان در این دوره مرکز واسپوهران (افراد خاندان های بزرگ) محسوب می شد و واسپوهران آمارکار و مستوفی خراج واسپوهران در این شهر حضور داشتند. (کریستین سن، ۱۳۸۴: ۳۶۲) در هنگام وقوع نبردهای ساسانیان و اعراب، دسته های فراوانی از اهالی اصفهان در قالب نیروهای نظامی به سپاه یزدگرد می پیوستند. مورخان از حضور اهالی اصفهان در نبردهای جولای و قادیسیه یاد کرده اند. (دینوری، ۱۳۸۳: ۱۰۵ و ۱۶۲) همچنین پس از شکست یزدگرد از سپاه اعراب به همراه خواص خود در اصفهان پناه گرفت که این مسئله بر اهمیت اصفهان در اواخر عصر ساسانی تأکید می کند. (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۶۰)

اصفهان در منطقه جبال از نخستین شهرهایی بود که با ورود اعراب گشوده شود. هرمزان والی سابق خوزستان در مشورت به عمر بن خطاب از اهمیت اصفهان یاد کرده است: «فارس و آذربایجان دو بال است و اصفهان سر؛ اما اگر یکی از دو بال را قطع کنی بال دیگر به جای او باشد اما اگر سر را قطع کنی هر دو بال بیفتد، پس از سر آغاز کن». (مسعودی، ۱۳۶۹: ۶۷۹/۱) مورخان سال فتح اصفهان را ۲۱ هجری، اواخر سال ۲۳ هجری یا اوایل سال ۲۴ هجری ذکر کرده اند. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۹۶۶/۵) به نظر می رسد سال ۲۱ هجری با توجه به اصالت و قدمت طبری به واقعیت نزدیک تر باشد. خلیفه دوم، مأموریت فتح اصفهان را به عبدالله بن عبدالله بن عتبان از سران انصار فرستاد که موفق بود. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۹۶۲/۵) البته برخی منابع، عبدالله بن بن بدیل بن ورقاء خزاعی را فاتح اصفهان دانسته اند که با توجه به تخمین سن وی در زمان خلیفه دوم، پذیرش این روایت محل تردید است. (پرگاری و دیگران، ۱۳۹۱: ۸۷)

بدین ترتیب دین اسلام وارد اصفهان گردید و گرچه در ابتدا مسلمانان را پذیرفتند، ولی اسلام به مرور زمان به عنوان دین جدید مورد پذیرش اهالی اصفهان قرار گرفت. فتح اصفهان زمینه مناسب برای حضور قبایل عرب را در این منطقه فراهم کرد. قبایل ثقیف، تمیم، بنی ضبّه، بنی حنیفه و بنی عبدالقیس قبایلی بودند که افرادی از آنها در اصفهان اسکان یافتند. (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۵۰) در زمان خلیفه سوم آنچه از ری و اصفهان باقیمانده بود به دست ابوموسی اشعری فتح گردید. (مقدسی، ۱۳۷۴: ۴-۸۶۶/۶) از سوی خلفای راشدین از زمان فتح اصفهان همواره حاکمانی جهت اداره اصفهان فرستاده می شد. در دوره حضرت علی (ع)، مخنف بن سلیم، حارث بن ابی الحارث، عمرو بن سلمه و یزید بن قیس ارجبی از جمله حاکمان اصفهان بوده اند. (ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۲: ۲۵۵) از رویدادهای مهمی که در زمان حضرت علی (ع) رخ داد، ساخت نخستین مسجد بزرگ به نام مسجد خشینان^۱ توسط ابوحناس مولای عمر بن خطاب بود. (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۱۳۰) سنگ بنای این مسجد توسط ابوموسی اشعری گذاشته شد. (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۳۷-۲۳۸) از دوره حضرت علی (ع) دسته بندی مسلمانان به شیعه و اهل سنت نمایان تر می شود. در ارتباط با اصفهان در قرون اولیه اسلامی آثار متعددی به نشر رسیده است که برخی از آنها به تشیع این شهر اشاره داشته اند. فقیه ایمانی در کتاب تاریخ تشیع اصفهان از دهه سوم قرن اول تا پایان قرن دهم و همچنین در مجموعه مقالات همایش پیشینه تشیع در اصفهان به ابعاد مختلف شیعیان در اصفهان پرداخته اند. در هر دو اثر با وجود بررسی جنبه های گوناگون به زمینه ها و روند ورود تشیع اشاره جامعی نشده است. براین اساس بررسی کامل تر این موضوع از اهداف پژوهش حاضر است. در منابع به تفصیل از فعالیت شیعه در اصفهان از این دوره به بعد یاد شده است که در ادامه به آن اشاره خواهیم کرد.

۱. محله ای به همین نام نیز در اصفهان وجود داشته است. (دهخدا، ۱۳۷۳: ۸۶۳/۶)

پیشگامان اسلام و تشیع در اصفهان

در میان شهرهای ایران، شهر اصفهان شاهد حضور محبان اهل بیت بود. تعداد فراوانی از صحابه بزرگوار پیامبر (ص) و ائمه (ع) از اهالی اصفهان بوده و زمینه گسترش معارف شیعی را در دوره خود فراهم کرده اند. نخستین مسلمان ایرانی و نخستین صحابه پیامبر (ص) سلمان فارسی زاده جی اصفهان بود. وی به صورت برده وارد مدینه شد تا اینکه پیامبر (ص) در سال پنجم هجری او را از زن یهودی خرید و آزاد کرد. (ابن هشام، ۱۹۹۸م: ۲۳۴/۱) از خدمات ارزنده سلمان فارسی به اسلام می‌توان به پیشنهاد حفر خندق به دور مدینه در جنگ احزاب، پیشنهاد ساخت شهر کوفه برای اسکان سربازان در عراق، راهنمایی سپاه اسلام در فتح ایران و حکمرانی بر مدائن براساس عدالت اشاره کرد. (یعقوبی، بی تا: ۳۷/۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۲: ۳۶۸/۲) پیامبر (ص) از سلمان فارسی با تعبیر «سلمان منا اهل بیت» و حضرت علی (ع) از او به عنوان «دریای علم که پایان ندارد» یاد کرده است. (ابن ابی الحدید، بی تا: ۳۶/۱۸؛ صدوق، ۱۶۶ق: ۲۵/۱) سلمان فارسی جزء نخستین کسانی بود که در کنار مقداد بن اسود، ابوذر غفاری و عمار بن یاسر شیعه علی (ع) شناخته شد. (نوبختی، ۱۳۵۵: ۱۷-۱۸) وی به طور قطع در گسترش اسلام و تشیع در میان ایرانیان نقش تأثیرگذاری داشته است.

آمه الفارسیه از دیگر صحابه پیامبر (ص) بود که محل تولد وی را اصفهان ذکر کرده اند. (سامانی، ۱۳۹۳: ۳۷) همچنین هرچند منابع به حضور حسنین (ع) در اصفهان در روند فتح طبرستان و جرجان اشاره کرده‌اند، ولیکن عدم اتفاق نظر در میان مورخان و وجود روایت‌های ضعیف و راویان نامعتبر، حضور این ائمه (ع) در اصفهان را رد می‌کند. (بلاذری، ۱۳۶۴: ۳۴۳؛ ابوشیخ، ۱۹۹۲: ۱۹۱/۱؛ مافروخی، ۱۳۵۸: ۳۵) به ورود مالک اشتر نخعی به اصفهان در کتاب ذکر اخبار اصفهان اشاره شده که مالک اشتر در ایام خلافت علی بن ابی طالب در اصفهان بوده و شخصی به نام عمیر بن سعید بر او وارد شده در حالی که جمعی از قبایله نخع همراه او بودند و سپس می‌نویسد مالک در سال ۳۷ ق در محل قلزم در اثر مسمومیت درگذشت. (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۳۱۸/۲)

از دیگر شخصیت‌های شیعی که در اصفهان مدتی زندگی کرد، شاعر برجسته تاریخ عرب و اسلام قیس بن عبد الله بن کعب بن عبد الله یا عبد الله بن قیس ملقب به نابغه جعدی می‌باشد، نابغه جعدی از رفتارهای عثمان بن عفان در دوران خلافت او رنجیده شد و به بهانه زیارت فامیل و شوق به بادیه و صحرا از مدینه خارج شد. (مدرس، ۱۳۷۴: ۸۵/۶) بعدها معاویه به مروان دستور داد اهل و خانواده نابغه را دستگیر کند و به زندان بیندازد، چون نابغه از دوستداران و ستایش‌گران و سرایندگان شعر در حمایت از امیرالمومنین به شمار می‌رفت (حسینی العاملی، ۱۳۵۴: ۲۶۳/۶) معاویه، نابغه جعدی را به اصفهان تبعید نمود نابغه بعد از مدتی در این شهر درگذشت. (ابو نعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۷۳/۱)

از دیگر شیعیانی که در اصفهان بذر تشیع را پراکند و مردم را با مکتب اهل بیت آشنا کرد، عبدالله بن محمد کنانی مکنی به ابو الولید است که به عنوان حافظ الحدیث در تاریخ شهرت دارد، حافظ ابو نعیم از او به عنوان شخصی که به کثرت حدیث شهرت داشت و علنا به دفاع از امام علی می‌پرداخت و خلافت ابوبکر را انکار می‌کرد، یاد کرده است. (ابو نعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۴۹ / ۲) وی با واکنش شدید حنبلی‌ها روبرو شد و ابی دلف والی اصفهان او را در مجمعی از علمای مشهور حنفی از قبیل ابو مسعود رازی و محمد بن بکار محمد بن فرج و زید بن خرشیه وارد نمود. علمای مذکور با او مناظره کردند؛ ولی او هم چنان بر عقاید خود اصرار ورزید و در پایان به فرمان والی او را چهل ضربه شلاق زدند و از اصفهان طرد کردند. (ابوالشیخ، ۱۹۹۲: ۳۲۹ / ۲)

اسماعیل بن عبدالرحمن در شمار صحابه امام سجاد (ع)، امام محمدباقر (ع) و امام صادق (ع) بود. پدر وی از بزرگان اصفهان به شمار می‌رفته است و علامه امینی، اسماعیل را در زمره راویان شیعه مورد قبول اهل سنت آورده است. (امینی، ۱۳۶۹: ۹۳/۲) اسماعیل از مفسران بزرگ اسلامی بود که تفسیرش مرجع مفسران بعدی شد. (قریشی، ۱۳۹۰: ۲۱۱) از دیگر بزرگان تشیع اصفهان می‌توان به حماد بن ابی سلیمان اشاره کرد. حماد از طبقه پنجم راویان کوفی بود و شیخ طوسی وی را در میان اصحاب امام باقر (ع) و امام صادق (ع) آورده است. دانشمندان اسلامی از وی به عنوان امام، مجتهد، جواد و کریم

یاد کرده اند. جریر بن عبدالحمید بن قُرط (متوفی ۱۸۸ هـ. ق) از دانشمندان مشهور زمان خود و مرجع دیگر دانشمندان بود. (عزیزی، ۱۳۸۰: ۱۷۱) ابن قتیبہ او را از شخصیت های شیعی و شیخ طوسی وی را در شمار اصحاب و راویان امام صادق (ع) به شمار آورده است. (دینوری، ۱۳۷۲: ۶۲۴) از دیگر صحابه اصفهانی امام صادق (ع) می توان به ابوالحسن اصفهانی، ادریس بن عبدالله اصفهانی، محمد بن سلیمان اصفهانی و عثمان اصفهانی اشاره کرد. (امین، ۱۳۷۹: ۱۸۹/۶؛ موسوی خویی، ۱۴۰۳ق: ۱۱۲/۱۱) نافع بن عبدالرحمن از اصحاب امام موسی کاظم (ع) اصفهانی ولی ساکن مدینه بود. وی در قرائت مورد اعتماد قراء برجسته مدینه بود. (ابن خلکان، ۱۳۶۴: ۵/۵) ابراهیم بن شیبہ اصفهانی از اصحاب اصفهانی امام جواد (ع) و امام هادی (ع) و مورد اعتماد رجالیان بود. (طوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۹۸ و ۴۱۱) در کتب اربعه از جمله کافی، تهذیب و استبصار از ابراهیم بن شیبہ حدیث آمده است. (اردبیلی غروی، ۱۴۰۳ق: ۲۲/۱) محمد بن منده از دیگر اصحاب امام جواد (ع) و محدثان بزرگ شیعه بود. عبدالرحمن اصفهانی، عبدالله بن محمد بن اصفهانی و ابوالحسن بن محمد بن شیره اصفهانی از یاران امام هادی (ع) بودند. احمد بن محمد بن سیار اصفهانی از صحابه امام جواد (ع)، امام هادی (ع) و امام حسن عسگری (ع) بوده است که دارای تألیفاتی همچون النوادر، ثواب القرآن، الطب، الغارات و القرائت بود. (طوسی، ۱۴۱۵ق: ۴۱۱ و ۴۲۷)

حضور با برکت اصحاب ائمه (ع) در اصفهان نشانه ای از ورود عقاید شیعی و وابستگی به مکتب اهل بیت از همان قرن های اولیه به این شهر دارد و بیانگر این مطلب می باشد که به رغم سیاست مخالفین مکتب امامت و تشیع در اصفهان ارتباط با پیشوایان شیعه و اهل بیت علیه السلام و حمایت و پشتیبانی از این مذهب با درجات مختلف وجود داشته است.

تشیع و اصفهان در قرن اول هجری

قرن اول هجری دوره حاکمیت خلفای نخستین و سپس بنی امیه در جهان اسلام می باشد و از آنجا که ایران نیز از دهه سوم قرن اول هجری بخشی از قلمرو اسلامی گردیده بود تحولات و تغییراتی که در مرکز خلافت روی می داد بر اوضاع و احوال ایران و مناطق آن از جمله اصفهان تأثیر داشت. در دوره امام علی (ع) ورود عاملان خلیفه مسلمین به مناطق مختلف از جمله اصفهان موجب رواج تشیع گردید. آنان با خود اندیشه شیعی را می آوردند و در ایجاد علاقه مردم به اهل بیت نقش داشته و حضور آن ها سرآغاز مطرح شدن عنوان شیعه هرچند به شکل ساده و معمولی در شهر اصفهان گردید. مهم ترین اشخاصی که در دوره علی (ع) نهال تشیع را در اصفهان افشانند، یزید بن قیس ارحبی، مخنف بن سلیم ازدی، عمر بن سلمه و دیگران بودند.

یزید بن قیس ارحبی، نخستین فرستاده امام علی (ع) به اصفهان است. او از قبیله همدان یمن و از روسای بزرگ طائفه به شمار می آمد. زمان پیامبر (ص) را درک نموده و از صحابه آن حضرت به حساب می آمده است. در کوفه سکونت داشت. او از بنی ارحب و از قبیله همدان و برادر سعید بن قیس همدانی می باشد. (ابو نعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۷۲/۱؛ خویی، ۱۳۹۰: ۱۱۹/۲) شیخ طوسی وی را به عنوان یکی از رجال حدیثی شیعه می داند که در ابتدا امام علی او را والی مداین و سپس حاکم شهرهای اصفهان و ری و همدان نمود. (طوسی، ۱۴۰۴: ۶۲)

یزید بن قیس از تبعیدی های حکومت عثمان بن عفان بود. یزید بن قیس در جریان جنگ صفین یکی از چند نفری است که به همراه عدی بن حاتم شبت بن ربیع و زیاد بن خصفه از طرف امام علی (ع) برای بحث و مناظره به سوی معاویه اعزام گردیدند و سخنانی در دفاع از حقانیت امام علی و فضایل آن حضرت ایراد نمود. وی مبارزه تحسین برانگیزی به همراه امام علی (ع) در جنگ صفین داشت و خطبه ها و سخنرانی های مشهوری ایراد نمود که دلالت بر ثبات قدم و قدرت ایمان او دارد. وی مردم را به جهاد و جنگ بر علیه شامیان تشویق می کرد. (منقری، ۱۳۶۶: ۳۳۸-۳۳۹) شیخ کلینی روایتی در کتاب کافی نقل نموده که یزید بن قیس از شهود وصیت نامه امام علی (ع) است. (کلینی، ۱۳۷۶: ۱۱۹/۷) وی رئیس پلیس کوفه در ایام حکومت علی بن ابی طالب (ع) بود. (مامقانی، ۱۳۵۰: ۲۰۷/۳)

بعد از پایان یافتن جنگ جمل و بازگشت حضرت علی (ع) از بصره به کوفه در سال ۳۵ هجری و اعزام یزید بن قیس از طرف آن حضرت به حکومت اصفهان سرنخ تشیع در اصفهان نمودار و فعالیت یک شخصیت شیعی از موضع فرمانداری و

حکومت در این شهر آغاز می‌گردد. مخنف بن سلیم ازادی صحابه رسول خدا و از اصحاب امیر المومنین (ع) است. ابن داوود در رجال خود او را از خواص اصحاب علی (ع) و کوفی دانسته که مدتی پس از فوت یزید بن قیس والی اصفهان گردید. (ابن داود، ۱۳۴۲: ۳۴۲) مخنف بن سلیم جایگاه ویژه‌ای در نزد حضرت علی (ع) داشت، امام در زمان بازگشت از بصره جمعی از مسلمانان را به دلیل کوتاهی در میدان جنگ سرزنش نمود و نگاهی به مخنف بن سلیم نموده و فرمودند: لکن مخنف بن سلیم و قومش از مسئولیت جنگ تخلف نمودند. (منقری، ۱۳۶۶: ۸) و بدینوسیله او را مورد تحلیل و تکریم قرار داد. مامقانی از مجموع برنامه‌های امام علی نسبت به وی و اقدامات او در اطاعت و حمایت از علی نتیجه‌گیری نموده که او نه تنها از چهره‌های موثق بوده بلکه مرتبه‌ای فوق عدالت داشته است. (مامقانی، ۱۳۵۰: ۲۰۷/۳)

مخنف بن سلیم و یزید بن قیس نخستین افراد شیعه بودند که با مقام فرمانداری از طرف امام علی، در شهر اصفهان به فعالیت مذهبی پرداخته و حضور آن‌ها سرآغاز مطرح شدن عنوان شیعه هرچند به شکل ساده و معمولی در این شهر است. عمر بن ابی سلمه بن عبد الاسد قرشی مخزومی ربیب پیامبر خدا در سال دوم هجرت در حبشه متولد شد و در سال وفات پیامبر نه سال داشت (ابن اثیر، ۱۳۷۲: ۲۳۶/۴-۲۳۷؛ خوبی، ۱۳۹۰: ۱۰۵/۱۳)، او در جنگ جمل با امام علی (ع) همراهی کرد و از طرف ایشان والی بحرین و فارس شد. ابوالشیح در طبقات المحدثین خود از ولایت عمر بن سلمه بر اصفهان در دوره خلافت امام یاد کرده است. و حکایتی زیبا در مورد بردن خراج و هدایای مردم این شهر نزد امام در کوفه نقل کرده است. (ابوالشیح، ۱۹۹۲: ۲۷۸ / ۱) حافظ ابو نعیم به جریان انتصاب عمر بن سلمه از سوی امام علی به اصفهان اشاره می‌نماید. (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۷: ۲۷۷/۱) در مصادر تاریخی و رجالی موجود شرح حالی بیش از آن چه ذکر گردید از او به دست نیامده؛ اما واگذاری سمت فرمانداری آن روز به عمر بن سلمه از سوی امام علی بیانگر تشیع و وابستگی عمر بن سلمه به آن حضرت است.

در مورد کارگزاران امام در مناطق مختلف ایران و از جمله اصفهان، اطلاعاتی در مورد اقدام آنان مبنی بر گسترش تشیع در منابع نیامده است، اما حضور عاملان امام در شهرهایی مانند اصفهان منجر به تسامح و گسترش علاقه به اهل بیت گردید. فعالیت‌ها و تبلیغات فرماندهان امام علی (ع) در شهر اصفهان باعث گردد تا انگیزه علاقه به اهل بیت و نگرش ضد ظلم در میان مردم تقویت گردد و در نتیجه زمینه را برای گرایش به تشیع در این منطقه فراهم نماید. بعد از شهادت امام علی (ع) و در مدت کوتاه خلافت امام حسن (ع) خبری از تغییر و تبدیل والی در اصفهان نیست و امام حسن (ع) در مدت کوتاه خلافت خود والیان تعیین شده از طرف پدر را تغییر نداده است.

امویان و تبلیغات ضد شیعی در اصفهان

با قدرت رسیدن امویان، بصره زیر سیطره زیاد بن ابیه برادر خوانده معاویه قرار گرفت و از آن به بعد اصفهان تحت سیطره و فرمانروایی بصره در آمد. عمال اموی در شهرها به تبلیغات تندی بر ضد امیر المومنین و علویان پرداختند؛ ولی تأثیر این تبلیغات در شهر اصفهان بیش از دیگر شهرها بود به طوری که تا قرن‌ها بعد چهره خاصی به این شهر بخشید، آن گونه که در منابع به عنوان شهر ناصبی یاد شده است. مقدسی در کتاب «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم» از غلو مردم اصفهان درباره معاویه و تأکید بر ناصبی‌گری تا جایی خبر می‌دهد که جایگاه او را تا حد پیامبر (ص) بالا برده بودند و نبوت را به وی نسبت می‌دادند. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۹۶-۵۹۷)

اصفهان در قرن دوم هجری در اختیار حاکمانی قرار داشت که از طرف مرکز خلافت تعیین می‌شد. در سه دهه اول قرن دوم هجری قلمرو اسلامی در اختیار و انحصار خلفای اموی قرار داشت و پذیرش اسلام در زمان بنی‌امیه به کندی صورت گرفت. رفتار ظالمانه و تعصب نژادی خلفا و حاکمان بنی‌امیه زمینه نارضایتی و مخالفت با حکومت را به خصوص در اقوام و ملل غیر عرب از جمله ایرانیان فراهم ساخته بود. در نتیجه، در دوره اموی قیام‌های علویان شدت بیشتری گرفت. این قیام‌ها تأثیراتی در گسترش تشیع در سرزمین‌های اسلامی از جمله مناطق مختلف ایران داشت و در بسیاری از این قیام‌ها ایرانیان

حضور داشتند. حمایت ایرانی‌ها از قیام‌های علویان سبب اشاعه عقاید علوی در مناطق مختلف ایران و از جمله اصفهان گردید.

از مهم‌ترین قیام‌ها در این دوره قیام مختار بن ابی عبید ثقفی و عبدالله بن معاویه بود. اساس سپاه مختار را موالی تشکیل می‌دادند که تعداد بسیار زیادی از آن‌ها در جریان قیام مختار کشته شدند (بلاذری، ۱۳۹۸: ۲۴۶)، مختار هم چنان در جستجوی قاتلان امام حسین (ع) بود و اموال فراوانی از عراق و جبل و اصفهان و ری و آذربایجان و جزیره دریافت می‌کرد. (دینوری، ۱۳۸۳: ۳۴۳) دامنه حکومتی شیعی مختار بر کوفه و بصره و ری و خراسان و نهاوند و حدود اصفهان آذربایجان گسترش داشت و به نام او را در این شهرها خطبه می‌خواندند و سکه به نام او می‌زدند (قزوینی رازی، ۱۳۳۱: ۱۵۴). مختار، یزید بن معاویه بجلی را بر اصفهان و قم و نواحی آن دو شهر گماشت. (دینوری، ۱۳۸۸: ۳۳۷)

سعید بن جبیر اسدی از تابعین و شیعیان امیرمومنان (ع) و از فقها و قاریان و مفسران قرآن بود در حوالی سال ۸۲ هجری به اصفهان وارد شد. (مهدوی، ۱۳۸۲: ۲۰۲) از وی به عنوان پیشگام مفسران قرآن یاد شده است. (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۱: ۶) ورود او به اصفهان به این حادثه بر می‌گشت که حجاج بن یوسف، عبدالرحمن بن اشعث کوفی را به جنگ با رتبیل در سیستان فرستاده بود و سعید بن جبیر نیز را برای بیان خواسته‌ها در میان سپاهیان گماشت. با عزل عبدالرحمن از سوی حجاج، سعید نیز بر ضد حجاج نافرمانی کرد و به اصفهان فرار کرد. (همایی، ۱۳۸۱: ۱۸۱) وی طی دو سالی که در کوی سنبلان سکونت داشت، در مسجد جُلْجُلَه بن تمیمی به نشر حدیث و گسترش معارف شیعی پرداخت. (فقیه ایمانی، ۱۳۷۴: ۱۰۳) مسجد سعید بن جبیر فعلی در ضلع غربی صحن شمالی بقعه درب امام قرار دارد. (هنرفر، ۱۳۴۴: ۳۵۲)

قیام عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر بن ابی‌طالب در اواخر دوره اموی حدود سال‌های ۱۲۷ و ۱۲۸ هجری در روزگار مروان بن محمد به وقوع پیوست. او بعد از آن که در کوفه شکست خورد به ایران گریخت و توانست بر همدان، اصفهان و ری غلبه کند. (طبری، ۱۳۷۵: ۴۵۳۹/۱۰) وی حتی پس از استقرار در اصفهان، افرادی را به حکومت مناطق گوناگون گماشت. (همانجا) در همین شهر بود که مهران به او پیوست و اسلام آورد. عبدالله بن معاویه پس از گریز از فشار اموی همزمان با قیام داعیان آل عباس در خراسان گرفتار ابومسلم خراسانی شد و در سال ۱۲۹ هجری در هرات به دست وی به قتل رسید. (مسعودی، ۱۳۶۹: ۲۴۲/۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۲: ۳۲۴/۵)

تشیع و اصفهان در قرن سوم هجری

رشد تشیع در قرن سوم به علت ورود امام رضا (ع) به خراسان، تشکیل دولت علویان طبرستان، افزایش مهاجرت سادات به ایران چشمگیر بوده و این قرن را قرن تشیع در ایران می‌توان نامید. با افزایش قیام‌های علویان و سرکوبی این قیام‌ها در مدت خلافت منصور، هادی و هارون عباسی از طرفی باعث ایجاد فاصله در بین مردم و دستگاه خلافت عباسی و از طرف دیگر باعث افزایش محبوبیت علویان در نزد مردم گردید، مأمون با توجه به جایگاه علویان در بین مردم سعی کرد با جذب امام رضا (ع) به دستگاه خلافت این مشکل را حل نماید. (طبری، ۱۳۷۵: ۱۲۲/۲) حضور امام رضا (ع) در ایران در گسترش تشیع در مناطق مختلف ایران تأثیر داشت. این امر در نهایت به تأسیس نخستین دولت‌های شیعی علویان طبرستان در قرن سوم و زمینه‌سازی برای تشکیل دولت آل بویه شد. حضور امرای آل بویه در بغداد و برقراری روابط محترمانه با خلفای عباسی، زمینه تعامل فرق اسلامی در سایر مناطق تحت سلطه فراهم آورد. اصفهان نیز به تبع از این فضا تأثیر پذیرفت و زمینه‌های مساعد برای شکوفایی شیعیان در عرصه‌های اجتماعی فراهم شد. انتخاب اصفهان از سوی امرای بویهی به عنوان پایتخت و نیز تأکید عملی بر تسامح و مدارا بین همه ادیان و فرق اسلامی در گذر زمان سبب شد که ابداعات فراوانی در علوم مختلف توسط شیعیان به ثبت برسد.

تحلیل اعتقادات مذهبی مردم اصفهان در سه قرن نخستین هجری

یکی از مباحثی که در مورد مذهب مردم اصفهان مطرح شده، گرایش اصفهانی به مذهب اهل سنت در حد بسیار سخت‌گیرانه همراه با صب است. پس از خلفای ثلاث، در دوران خلافت امام علی (ع) والیانی شیعی مذهب و با گرایش علوی مانند یزید بن قیس ارجبی و مخنف بن سلیم به اصفهان آمدند و مردم اصفهان را با اهل بیت ولو در سطح بسیار پایین آشنا نمودند؛ اما خلافت کوتاه امام علی (ع) به تشیع آن قدر فرصت نداد تا تأثیر مذهبی عمیقی بر افراد جامعه داشته باشد و سریعاً بعد از امام علی (ع) اعمال بنی‌امیه روی کار آمدند. برخی قبایل متمایل به اموی در این شهر سکنی گزیدند و مردم را از اهل بیت دور و اندیشه اعتقادی جبر و رجاء را در جامعه نشر دادند و به اهل بیت ناسزا می‌گفتند. به همین دلیل به موازات تبلیغات اموی شهر اصفهان در قرون نخستین و در میان شهرهای ایران به تسنن افرطی و ناصبی گری شهرت داشته است و این چنین شهره شده بود که اهل اصفهان از محبت اهل بیت چیزی بر دل ندارند. (راوندی، ۱۴۰۹: ۵۴۵/۲)

تسنن اصفهانی‌ها ریشه‌دار بوده؛ چرا که احوال مردم اصفهان از آن غریب‌تر بود. کار ایشان از مذهب تسنن نیز گذشته بود؛ بلکه همگی از قدیم الایام ناصبی واقعی گشته بودند. حسینی رازی در این ارتباط می‌افزاید: «حتی غایت نصب و عداوت ایشان با اهل بیت رسالت به نوعی بر همگی معلوم گشته بوده که ساکنان آن ضرب‌المثل در میان اهل عالم در این باب گردیده بودند». (حسینی رازی، ۱۳۶۴: ۱۰۱) البته قطب راوندی اذعان می‌نماید گرچه در قرون اول و دوم مردم اصفهان به نداشتن حب اهل بیت شهره بودند؛ ولی خواهیم دید برخلاف این شهرت علاقه‌مندان به اهل بیت هم در آن فراوان بوده‌اند. (راوندی، ۱۴۰۹: ۵۴۵/۲) حکایت چگونگی آمدن مؤلف شیعی کتاب الغارات به اصفهان به خوبی جو ضد شیعی را نشان می‌دهد. ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی از شیعیان کوفه که کتابی موسوم به المعرفه در مناقب شیعیان نوشته بود. اهل سنت از مطالب این کتاب ناراحت شدند و از او خواستند از نوشتن آن خودداری کند. پس از آن سوگند یاد کرد جز در اصفهان مطالب این کتاب را بازگو نکند. (نجاشی، ۱۹۹۸: ۹۰/۱)

یکی از علل شهره بودن اصفهانی‌ها به مخالفت با تشیع، تقابل میان قم و اصفهان در قرن دوم است، در این زمان شهر قم گرایش شیعی داشت و از نظر منطقه‌ای تحت تسلط اصفهان بود. بدین سبب کوشش‌هایی برای جدایی آن شهر از اصفهان توسط حمزه بن یسیع اشعری صورت گرفت و از هارون خلیفه عباسی درخواست نمود تا قم را از اصفهان جدا نماید و وی این درخواست را پذیرفت. (قمی، ۱۳۶۱: ۵۰) به هر روی رقابتی میان این دو شهر پدید آمد که به تدریج جنبه مذهبی به خود گرفت، بعد ضرب‌المثل شد قمی نباشد الا الشیعه و اصفهانی نباشد الا سنی. (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۲۵۲)

علل عدم گرایش مردم اصفهان به سوی اهل بیت و تمایل آنان به برخورد با شیعیان عبارت‌اند از:

- حکومت اصفهان در دست فرستادگان خلفای اموی و عباسی بود که هیچ رابطه مسالمت آمیزی با تشیع نداشتند.
- وجود مراکز شیعی همانند قم در کنار اصفهان که هر فرد شیعی ترجیح می‌داد که به قم رود و در آنجا سکونت گزیند تا این که به صورت یک اقلیت در شهری سنی مذهب مسکن گزینند و از این رو گروهی از مردم مانند فرزندان عمر بن الحسن بن علی بن علی به مراکز شیعه نشین قم یا آوه مهاجرت نمودند. (قمی، ۱۳۶۱: ۲۰۳)
- حضور برخی از طوایف عرب در اصفهان که مخالف تشیع بودند، مانند بنی ضبه که بعد از شکست در نبرد جمل به اصفهان آمدند. (جابری انصاری، ۱۳۵۸: ۹)
- عدم وجود حکومت شیعه مذهب در آن منطقه که باعث گرویدن مردم اصفهان به مذهب تسنن گردید، در صورتی که عکس آن مذهب در آن منطقه مسلط بود که باعث گسترش تشیع می‌گردید.
- نفوذ مذهب حنبلی در این منطقه که به شدت مخالف مذهب تشیع بود.
- برخورد تعصب آمیز مردم قم با مخالفان عقیدتی خود که گاهی اوقات آتش اختلاف را دامن می‌زدند.
- ایجاد فضای ضد شیعی در اصفهان بوسیله تبلیغات وسیع امویان.

نتیجه گیری

قرون اولیه اسلامی، جهان اسلام شاهد بزرگ‌ترین تغییر و تحول سیاسی، اجتماعی و عقیدتی بود که این تحول در ایران چشم‌گیرتر بود. اصفهان در میان شهرهای ایران از دگرگونی خاصی برخوردار بوده و گسترش تشیع در ایران و اصفهان این تحول را خاص‌تر نمود. با توجه به شرایط سیاسی و دینی ایران در سه قرن اول هجری مردم شهر اصفهان به علت برخورد نامناسب با طرفداران تشیع به عنوان یک شهر ناصبی شناخته شد، با این وجود می‌توان به خوبی دریافت که تشیع در اصفهان کمابیش فعالیت داشته؛ ولی اندیشه غالب با اهل تسنن بوده است.

تاریخ اصفهان در قرون اولیه اسلامی از نظر مذهبی و چگونگی ورود تشیع در منابع اطلاعات متعارضی را به ما می‌دهد. ورود و گسترش تشیع در اصفهان در منابع از ناهماهنگی برخوردار است، برخی منابع با وجود حضور صحابه بزرگوار پیامبر (ص) و ائمه (ع) در اصفهان، به سبب حضور طولانی امویان در ساختار سیاسی آن دوره اصفهان را به عنوان شهری که با تشیع سرناسازگاری گذاشته معرفی کرده‌اند. ورود بزرگان شیعه به اصفهان از یک طرف و گرایش بعدی مردم اصفهان از طرف دیگر موجب شده است مورخان به یک نتیجه مقبولی در این ارتباط نرسند.

با توجه به حضور بزرگان شیعی در اصفهان و فعالیت شیعیان در این شهر، در دوره امویان به علت تبلیغات وسیع امویان در این منطقه فضای ضد شیعی در اصفهان ایجاد گردید، این امر موجب شد چهره نادرستی از اهل بیت در اصفهان ترسیم گردد و مردم اصفهان به این باور رسیده بودند که دشمنی با خاندان اهل بیت و در رأس آن حضرت علی (ع) از ملزومات دین آنها است. بعد از سقوط دولت اموی به خاطر سیطره مذهب حنبلی و ثوری که در بطن خود دشمنی اهل بیت را به همراه داشتند این جریان تداوم یافت. با حضور امام رضا (ع)، سادات و علویان در ایران کم‌کم زمینه آشنایی مردم اصفهان در مورد تشیع و اهل بیت بیشتر شد و به مرور زمان اصفهان به سنگر تشیع به ویژه در دوره آل بویه و بعد از آن در دوره صفویه تبدیل شد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابن ابی الحدید، عزالدین ابو حامد (بی تا). شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: اسماعیلیان.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۲). الکامل فی التاریخ، ترجمه عباس خلیلی، تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۳۶۴). وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، قم: شریف الرضی.
- ابن داود، حسن بن علی (۱۳۴۲). رجال ابن داود، بکوشش جلال الدین حسینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن رسته، ابی علی احمد بن عمر (۱۳۶۵). الاعلاق النفیسه، ترجمه و تعلیق حسین قره چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابوشیخ الانصاری، ابی محمد عبدالله بن محمد بن جعفر بن حیان (۱۹۹۲). طبقات المحدثین باصفهان و واردین علیها، درسه و تحقیق عبد الغفور عبدالحق حسین بر البلوشی، بیروت: موسسه الرساله.
- ابو نعیم اصفهانی، حافظ (۱۳۷۷). ذکر اخبار اصفهان، ترجمه نورالله کسایی، تهران: سروش.
- اردبیلی غروی، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). جامع الرواه، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۴۶). تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیاء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- امین، محسن (۱۳۷۹). اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- امینی، عبدالحسین (۱۳۶۹). الغدیر، تهران: بعثت.
- بالذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۳۹۴). انساب الاشراف، تحقیق شیخ محمدباقر المحمودی، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- بالذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۳۶۴). فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
- پرگاری، صالح، فروهی، آرمان و شعبانی مقدم، عادل (پاییز ۱۳۹۱). «اهمیت سیاسی اصفهان در دو قرن نخستین هجری»، فصلنامه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم قم، س ۱۳، ش ۵۱.
- حسینی العاملی، امین محسن (۱۳۵۴). اعیان الشیعه، حقیقه و اخرجه حسن الامین، بیروت: المطبعه الانصاف.
- جابری انصاری، حسن خان (۱۳۵۸). تاریخ اصفهان، تعلیق جمشید مظاهری سروشیار، اصفهان: مشعل.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت نامه، ج ۶، تهران: موسسه انتشارات لغت نامه و انتشارات دانشگاه تهران.
- دینوری، ابن قتیبه ابومحمد عبدالله بن مسلم (۱۳۷۲). المعارف، قم: رضی.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۸۳). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدی دامغانی، تهران: نی.
- سامانی، سید محمود (۱۳۹۳). صحابه ایرانی پیامبر (ص) و دیگر مسلمانان ایرانی تبار در عصر نبوی، قم: پژوهشکده حج و زیارت.
- صدوق، محمد بن علی (۱۶۶ق). خصال صدوق، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبری، عمادالدین حسن بن علی طبری (۱۳۷۵). اخبار و احادیث و حکایات در فضایل اهل بیت رسول صلی الله علیه و اله و مناقب اولاد بتول علیهم السلام، مترجم عبدالملک بن اسحاق بن فتحان واعظ قمی، بکوشش رسول جعفریان، تهران: مشعر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، ج ۵.
- طوسی، ابی جعفر (۱۴۰۴). اختیار معرفه الرجال، تحقیق سید مهدی رجایی، قم: المطبعه مبعث.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم (۱۳۷۱). طبقات مفسران شیعه، قم: نوید اسلام.
- فقیه ایمانی، مهدی بن محمدباقر (۱۳۷۴). تاریخ تشیع اصفهان از دهه سوم قرن اول تا پایان قرن دهم، اصفهان: مؤلف.
- قریشی کرین، سید حسن (۱۳۹۰). «اصحاب اصفهانی ائمه اطهار (ع)»، در مجموعه مقالات همایش پیشینه تشیع در اصفهان، بکوشش محمدعلی چلونگر و احمد زمانی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- قزوینی رازی، نصیرالدین ابو رشید عبدالجلیل (۱۳۵۸). النقص، تصحیح میر جلال الدین محدث، تهران: انجمن ملی ایران.

قمی، حسن بن محمد بن حسن (۱۳۶۱). تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تصحیح سید جلال الدین طهرانی، تهران: توس.

کریستین سن، آرتور (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر، چ ۴.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۶). الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مافروخی، مفضل بن سعد بن حسین (۱۳۸۵). محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن محمد بن ابی الرضا آوی، اصفهان: مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل.

مامقانی، ملاً عبدالله (۱۳۵۰). تنقیح المقال فی علم الرجال، نجف: المطبعه المرتضویه.

مدرس، محمد علی (۱۳۴۹). ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب، تبریز: بی نا.

مسعودی، علی بن الحسین (۱۳۶۹). مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.

منقری، نصر بن مزاحم (۱۳۶۶). پیکار صفین، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۰). معجم الرجال الحدیث، نجف: المطبعه الحیدریه.

مهدوی، سید مصلح الدین (۱۳۸۲). مزارات اصفهان؛ از قرن سوم تا زمان حاضر، تصحیح و اضافات اصغر منتظرالقائم، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (۱۹۹۸). الرجال، تحقیق سید محمدجواد نائینی، بیروت: دار الاضواء.

نوبختی، حسن بن موسی (۱۳۵۵ق). فرق الشیعہ، نجف: المطبعه الحیدریه.

همایی، جلال الدین (۱۳۸۱). تاریخ اصفهان، (مجلد ابنیه و عمارت)، بکوشش ماهدخت همایی، تهران: هما.

هنرفره، لطف الله (۱۳۴۴). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

یعقوبی، ابن واضح (۱۳۸۱). البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

یعقوبی، ابن واضح (بی تا). تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.

References

- Ibn Abi al-Hadid, Izz al-Din Abu Hamid (n.d.). Sharh Nahj al-Balaghah, ed. Muhammad Abul-Fadl Ibrahim, Qom: Isma'iliyan.
- Ibn Athir, Izz al-Din Ali (1372). Al-Kamil fi al-Tarikh, trans. Abbas Khalili, Tehran: Sherkat-e Sahamiye Chap va Intisharat-e Kotob-e Iran.
- Ibn Khallikan, Ahmad ibn Muhammad (1364). Wafayat al-Ayan wa Anba Abna al-Zaman, Qom: Sharif al-Radi.
- Ibn Dawud, Hasan ibn Ali (1342). Rijal Ibn Dawud, ed. Jalal al-Din Husayni, Tehran: Intisharat-e Daneshgah-e Tehran.
- Ibn Rusta, Abu Ali Ahmad ibn Umar (1365). Al-Alaq al-Nafisah, trans. and comm. Husayn Qareh Chanlu, Tehran: Amir Kabir.
- Abu Shaykh al-Ansari, Abu Muhammad Abdullah ibn Muhammad ibn Jafar ibn Hayyan (1992). Tabaqat al-Muhaddithin bi-Asbahan wa Waridin Alayha, study and ed. Abd al-Ghafur Abd al-Haqq Husayn Bar al-Balushi, Beirut: Muassasat al-Risalah.
- Abu Nuaym al-Isfahani, Hafiz (1377). Dhikr Akhbar Asbahan, trans. Nourallah Kasai, Tehran: Soroush.
- Ardabili Gharawi, Muhammad ibn Ali (1403 AH). Jami al-Ruwah, Qom: Maktabat Ayatollah al-Marashi al-Najafi.
- Isfahani, Hamzah ibn Hasan (1346). Tarikh-e Payambaran va Shahanshahan (Sunan Muluk al-Ard wa al-Anbiya), trans. Jafar Shaar, Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Amin, Muhsin (1379). Ayan al-Shi'ah, Beirut: Dar al-Taaruf lil-Matbu'at.
- Amini, Abd al-Husayn (1369). Al-Ghadir, Tehran: Bethat.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya ibn Jabir (1394). Ansab al-Ashraf, ed. Shaykh Muhammad Baqir al-Mahmudi, Beirut: Muassasat al-Alami lil-Matbu'at.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya ibn Jabir (1364). Futuh al-Buldan, trans. Muhammad Tavakkol, Tehran: Noqreh.
- Pargari, Saleh, Forouhi, Arman & Shabani Moghaddam, Adel (Autumn 1391). "The Political Importance of Isfahan in the First Two Centuries AH", in The Scientific-Research Quarterly of Islamic History, University of Baqir al-Ulum, Qom, Vol. 13, No. 51.
- Husayni al-Amili, Amin Muhsin (1354). Ayan al-Shi'ah, ed. Hasan al-Amin, Beirut: Al-Matbaah al-Insaf.
- Jaberi Ansari, Hasan Khan (1358). Tarikh-e Isfahan, annotated by Jamshid Mazaheri Sarvishar, Isfahan: Mashal.
- Dekhoda, Ali Akbar (1373). Lughat Nameh, Vol. 6, Tehran: Moasseseh-ye Intisharat-e Lughat Nameh va Intisharat-e Daneshgah-e Tehran.
- Dinawari, Ibn Qutaybah Abu Muhammad Abdullah ibn Muslim (1372). Al-Maarif, Qom: Radi.
- Dinawari, Ahmad ibn Dawud (1383). Al-Akhbar al-Tiwal, trans. Mahmoud Mahdi Damghani, Tehran: Ney.
- Samani, Seyyed Mahmoud (1393). Sahabeh-ye Irani-e Payambar (S) va Digar Mosalmanan-e Irani-Tabar dar Asr-e Nabawi, Qom: Pajooeshkadeh-ye Hajj va Ziarat.
- Saduq, Muhammad ibn Ali (1166 AH). Khisal al-Saduq, ed. Ali Akbar Ghaffari, Qom: Jameeh-ye Modarresin-e Howzeh-ye Elmiyyeh-ye Qom.
- Tabari, Imad al-Din Hasan ibn Ali Tabari (1375). Akhbar va Ahadith va Hikayat dar Fazaal-e Ahl-e Bayt-e Rasul (S) va Manaqeb-e Awlad-e Batul (AS), trans. Abd al-Malek ibn Ishaq ibn Fathan Vaez-e Qomi, ed. Rasul Jafarian, Tehran: Mashar.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1375). Tarikh al-Rusul wa al-Muluk, trans. Abolqasem Payandeh, Tehran: Asatir, 5th ed.

- Tusi, Abu Jafar (1404 AH). *Ikhtiyar Marifat al-Rijal*, ed. Seyyed Mehdi Rajai, Qom: Al-Matbaah Mabaath.
- Aqiqi Bakhshayishi, Abd al-Rahim (1371). *Tabaqat-e Mofasseran-e Shieh*, Qom: Navid-e Eslam.
- Faqih Imani, Mehdi ibn Muhammad Baqir (1374). *Tarikh-e Tashayyo-e Isfahan az Daheh-ye Sevom-e Qarn-e Aval ta Payan-e Qarn-e Dahom*, Isfahan: Muallif.
- Qureshi Karrin, Seyyed Hasan (1390). "Ashab-e Isfahani-ye A'emmeh-ye At-har (AS)", in *Majmueh-ye Maqalat-e Hamayesh-e Pishineh-ye Tashayyo dar Isfahan*, ed. Mohammad Ali Chelongar & Ahmad Zamani, Isfahan: Sazman-e Farhangi-ye Tafrihi-ye Shahrdari-ye Isfahan.
- Qazvini Razi, Nasir al-Din Abu Rashid Abd al-Jalil (1358). *Al-Naqd*, ed. Mir Jalal al-Din Mohaddeth, Tehran: Anjoman-e Melli-ye Iran.
- Qomi, Hasan ibn Muhammad ibn Hasan (1361). *Tarikh-e Qom*, trans. Hasan ibn Ali ibn Hasan ibn Abd al-Malek Qomi, ed. Seyyed Jalal al-Din Tehrani, Tehran: Toos.
- Christensen, Arthur (1384). *Iran dar Zaman-e Sasaniyan*, trans. Rashid Yasemi, Tehran: Seday-e Moaser, 4th ed.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1376). *Al-Kafi*, ed. Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyeh.
- Mafruk, Mofazzal ibn Sad ibn Hoseyn (1385). *Mahasen-e Isfahan*, trans. Hoseyn ibn Muhammad ibn Abi al-Reza Avi, Isfahan: Markaz-e Isfahan-shenasi va Khaneh-ye Melal.
- Mamaqani, Mulla Abdullah (1350). *Tanqih al-Maqal fi Ilm al-Rijal*, Najaf: Al-Matbaah al-Murtazawiyah.
- Modarres, Mohammad Ali (1349). *Rayhanat al-Adab fi Tarajem al-Marufin bil-Kunyah wa al-Laqaq*, Tabriz: no publisher.
- Masudi, Ali ibn al-Husayn (1369). *Muruj al-Dhahab*, trans. Abolqasem Payandeh, Tehran: Intisharat-e Elmi va Farhangi.
- Maqdisi, Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad (1361). *Ahsan al-Taqasim fi Marifat al-Aqalim*, trans. Ali Naqi Monzavi, Tehran: Sherkat-e Moallefan va Motarjeman-e Iran.
- Maqdisi, Mutahhar ibn Tahir (1374). *Farhang-e Iran (Afrinesh va Tarikh)*, trans. Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Tehran: Agah.
- Minqari, Nasr ibn Muzahim (1366). *Pikar-e Siffin*, trans. Parviz Atabaki, Tehran: Sazman-e Intisharat va Amuzesh-e Enqelab-e Eslami.
- Musavi Khoei, Seyyed Abolqasem (1390 AH). *Mujam Rijal al-Hadith*, Najaf: Al-Matbaah al-Haydariyya.
- Mahdavi, Seyyed Mosleh al-Din (1382). *Mazarat-e Isfahan; az Qarn-e Sevom ta Zaman-e Hazer*, ed. and additions by Asghar Montazer al-Qaem, Isfahan: Intisharat-e Daneshgah-e Isfahan.
- Najashi, Abul-Abbas Ahmad ibn Ali (1998). *Al-Rijal*, ed. Seyyed Mohammad Javad Naini, Beirut: Dar al-Adwa.
- Nawbakhti, Hasan ibn Musa (1355 AH). *Firaq al-Shiah*, Najaf: Al-Matbaah al-Haydariyya.
- Homai, Jalal al-Din (1381). *Tarikh-e Isfahan (vol. Abniyeh va Emarat)*, ed. Mahdokht Homai, Tehran: Homa.
- Honarfar, Lotfollah (1344). *Ganjineh-ye Asar-e Tarikhi-ye Isfahan*, Isfahan: Ketabforushi-ye Saqafi.
- Yaqubi, Ibn Wadih (1381). *Al-Buldan*, trans. Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Intisharat-e Elmi va Farhangi.
- Yaqubi, Ibn Wadih (n.d.). *Tarikh al-Yaqubi*, Beirut: Dar Sadir